

Urmia University

Mardavij and restoration of Iranian identity with an emphasis on the social conditions of the 4th century

Zahra Haseli¹ and Seyed Ahmad Aghili²

1- Department of Social Sciences, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran

2- Center of Islamic Sciences and Persian Literature, Isfahan University of Technology, Isfahan, Iran

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Article type: Research Article Received: 2024/06/05 Accepted: 2024/10/15 pp: 1- 16 Keywords: Al-Ziyar dynasty; Iranian identity; Mardavi; 4th century.	Mardavij was one of the political contenders and the founder of the Ziyarian dynasty in the years 319 to 323 AH. After gaining power, he took actions such as celebrating pre-Islamic Iranian rituals, placing the crown on his head and opposing the Abbasid caliph. Also, from the reports in the historical sources, it appears that after he marched to Khuzestan in 323 AH and expelled the Caliph's agents from that area; He intended to capture Baghdad and revive the Sassanid Empire. Some of Mordavij's political actions can be influenced by his tendencies and belonging to Iran's ancient past. According to his actions, which will be analyzed in this article, this attachment can be considered as his tendency to recover the Iranian identity. Looking at Iranian culture before Islam is one of the most obvious aspects of the 4th century of Hijri (AH) and it should be considered as the ruling spirit of this era, which has been the standard of value and attention by most of the rulers of this era. In addition, the 4th century of Hijri should be considered the peak of Iran's culture and civilization after Islam. The prominent features of this century and its remarkable progress in various fields are not hidden from anyone. Richard Fry, a prominent Iranologist, describes this period as "the golden age of Iranian culture and civilization". Also, many thinkers refer to this period as the "renaissance era of Iranian culture and civilization". Undoubtedly, the social situation is one of the basic and influential factors in the changes and emergence of different tendencies in society. This article, with a historical-analytical approach, first examines the actions affected by the tendency to restore Iranian identity in Mardovij's reign and then examines the influence of the social and cultural conditions of the fourth century in the creation of this tendency.
	Citation: Haseli, Z., & Aghili, S. A. (2024). Mardavij and restoration of Iranian identity with an emphasis on the social conditions of the 4th century. <i>Journal of Historical Findings</i>, 1(2), 1-16. © The Author(s). Publisher: Urmia University. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2024.55380.1004 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.2.1.4

Extended Abstract

Mardavij, one of the important figures in Iranian history during the fourth century AH, is recognized as the founder of the Ziyarid dynasty. After defeating Asfar, one of the local commanders, Mardavij was able to control vast territories, including Qazvin, Ray, and Zanjan, becoming one of the prominent political claimants of that era. Upon gaining power, he undertook actions such as commemorating pre-Islamic Iranian traditions, placing a royal crown on his head, and opposing the Abbasid caliph. Additionally, reports from historical sources indicate that after his campaign in Khuzestan in the year 323 AH and the expulsion of the caliph's agents from that region, he aimed to capture Baghdad and restore the Sasanian monarchy. Mardavij's efforts, particularly in organizing national celebrations and ceremonies, demonstrate his determination to reconstruct Iranian identity in a society that had undergone profound cultural and social changes.

The fundamental change was the replacement of the institution of kingship with the institution of the caliphate. After the Arab invasion and the fall of the Sasanian dynasty, Iranian society was completely deprived of the institution of kingship for about two centuries, with the caliphate taking its place. However, the caliph was never able to represent and symbolize the cultural values of Iranian society. While Islam brought with it a new value system, the transformation of societal values and culture required more time. While Herodotus (in section 135 of Book One) states that no people are as receptive to foreign customs as the Iranians (Herodotus, 2010: 1/164), Nelson Frye emphasizes that "diversity and adaptability in many aspects of culture is a common phenomenon in Iranian history. Unlike the Chinese, who accept foreign influences and then assimilate them, Iranians adapt these influences with their unique talents, and as soon as they find something new and more interesting, they immediately engage with it." The metaphor he uses for this

contradictory quality of continuity and receptiveness is the "cypress." This tree, like the pine, does not break from storms or strong winds; it has the ability to bend. When a fierce wind blows, it bends down and touches the ground, and then, once the storm calms, it rises upright again (Nelson Frye, 2006: 19).

The efforts of Iranian society, including the people and local leaders, to keep the Persian language alive and to commemorate pre-Islamic traditions and customs indicate that a transformation in the cultural and value system had not yet occurred. The values still persisted within society, but there was no institution of kingship to unify them and transform them into a collective identity. In such circumstances, and considering the vacuum left by the absence of a monarchy, it was highly probable that individuals like Mardavij and other elites would be drawn to the institution of kingship and other elements of Iranian identity.

An examination of historical sources shows that contemporary historians have not specifically focused on the reign of Mardavij, with the only detailed account in this regard being "Muruj al-Dhahab wa Ma'adin al-Jawhar" by Mas'udi. Other contemporary sources, including general and local histories, only provide brief references to events during his reign. The content found in later historical sources is often repetitive of earlier accounts, merely introducing Mardavij as the founder of the Ziyarid dynasty. Among recent studies, Mehrabadi has explored the events of Mardavij's era in "The History of the Ziyarid Dynasty," giving more attention to his reign. However, none of the researchers have delved deeply into the motivations behind Mardavij's actions or analyzed the social conditions of that time.

After the arrival of Islam, Iranians, despite embracing the new religion, continued to preserve their cultural and identity heritage. Many efforts were made to restore the institution of kingship and Iranian identity. With the establishment of semi-

independent local governments, Iranian society gradually regained its political independence, and Iranian identity emerged as a distinguishing element in these transformations.

Under the support of semi-independent Iranian governments, epic and mythological literature flourished, aiming to reconstruct national identity and strengthen a sense of nationalism among Iranians. The importance of the fourth century in the early centuries following the arrival of Islam is undeniable. Many researchers consider this century to be the pinnacle of Iranian culture and civilization after the advent of Islam. A close examination of this period reveals a tendency toward the restoration of Iranian identity as one of its prominent features, influencing all social and political aspects of society. A significant portion of the actions taken by individuals in the fourth century, including political, cultural, and social elites, can be explained through the lens of a return to pre-Islamic Iranian identity.

Mardavij's actions are no exception to this rule. Some of the policies he implemented in the territories under his control were explicitly inspired by pre-Islamic Iranian civilization. The fact that he was one of the first rulers to nurture the idea of opposing the Abbasid caliphate, and that he intended to take military action against the caliphate through his campaign in Khuzestan in the

year 323 AH and the expulsion of the caliph's agents can be explained through the prevailing spirit of the society at that time, which was focused on the restoration of Iranian identity.

The analysis of Mardavij's actions revealed that these actions were not merely political maneuvers; rather, they can be seen as a reflection of a broader social desire to reclaim and reinforce a distinct Iranian identity amidst the prevailing cultural changes. Furthermore, the lack of a cohesive monarchy, combined with the persistence of Iranian cultural values, created a foundation for the elite to increasingly emphasize these values, ultimately contributing to the revival of Iranian identity in a transformed political and social landscape.

Declarations

Funding: This research received no external funding.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the manuscript's content and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflicts of interest.

Acknowledgements: The authors would like to thank the manuscript reviewers whose invaluable feedback improved the quality of the manuscript.

مرداویج و بازیابی هویت ایرانی با تأکید بر شرایط اجتماعی قرن چهارم

زهرا حاصلی^۱ و سید احمد عقلی^۲

۱- گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

۲- مرکز معارف اسلامی و ادبیات فارسی، دانشگاه صنعتی اصفهان

چکیده	اطلاعات مقاله
مرداویج یکی از مدعیان سیاسی و مؤسس سلسله زیاریان در سال‌های ۳۱۹ تا ۳۲۳ ق بود. او پس از دستیابی به قدرت، به اقداماتی نظیر بزرگداشت آیین‌های ملی ایران پیش از اسلام، نهادن تاج پادشاهی بر سر و مخالفت با خلیفه عباسی پرداخت. همچنین از گزارشاتی که در منابع تاریخی آمده این‌طور بر می‌آید که او پس از لشکرکشی به خوزستان در سال ۳۲۳ ق و بیرون راندن عمال خلیفه از آن ناحیه؛ قصد تصرف بغداد و احیای شاهنشاهی ساسانی را داشته. برخی اقدامات سیاسی مرداویج می‌تواند متأثر از گرایش‌ها و تعلق‌خاطر او به گذشته باستانی ایران باشد. این تعلق‌خاطر با توجه به اقدامات او که در این مقاله مورد بررسی قرار خواهد گرفت می‌تواند به‌عنوان گرایش او به بازیابی هویت ایرانی تلقی گردد. نگاه به فرهنگ ایران پیش از اسلام یکی از بارزترین جنبه‌های قرن چهارم هجری است و آن را باید روح حاکم بر این دوران تلقی کرد که توسط اکثر امرای این عصر معیار ارزش‌گذاری و محل توجه بوده است. علاوه بر این، قرن چهارم هجری را باید نقطه اوج فرهنگ و تمدن ایران پس از اسلام دانست. ویژگی‌های برجسته این قرن و پیشرفت چشم‌گیر آن در زمینه‌های مختلف بر کسی پوشیده نیست. ریچارد فرای، ایران‌شناس برجسته، این دوران را با عنوان «عصر طلایی فرهنگ و تمدن ایرانی» توصیف می‌کند. همچنین، بسیاری از اندیشمندان از این دوره با عنوان «عصر رنسانس فرهنگ و تمدن ایران» یاد می‌کنند. بی‌تردید وضعیت اجتماعی یکی از عوامل اساسی و تأثیرگذار در تحولات و بروز گرایش‌ها و تعلق‌خاطر در جامعه است. این مقاله قصد دارد با رویکرد تاریخی-تحلیلی ابتدا به بررسی اقدامات متأثر از گرایش بازیابی هویت ایرانی در حکومت مرداویج بپردازد، سپس تأثیر شرایط اجتماعی و فرهنگی قرن چهارم را در ایجاد این گرایش مورد بررسی قرار دهد.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۶ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۲۴ صص: ۱-۱۶ واژگان کلیدی: آل زیار، هویت ایرانی، مرداویج، قرن چهارم.
استناد: حاصلی، زهرا؛ و عقلی، سید احمد. (۱۴۰۳). مرداویج و بازیابی هویت ایرانی با تأکید بر شرایط اجتماعی قرن چهارم. <i>نشریه یافته‌های تاریخی</i>، ۱(۲)، ۱-۱۶. ناشر: دانشگاه ارومیه. DOI: https://doi.org/10.30466/jhf.2024.55380.1004 DOR: https://dorl.net/dor/20.1001.1.30606411.1403.1.2.1.4 ©نویسندگان 	

مقدمه

هرچند مرداویج بعدها پس از به قدرت رسیدن خواستار بازگشت به گذشته باشکوه ایران پیش از اسلام شد؛ اما در ابتدا با شعار اسلام‌خواهی به عرصه سیاسی قرن چهارم قدم گذاشت. او با شعار وا اسلاما و البته با هدف کسب قدرت و جاه‌طلبی به پا خواست. اسلامی که به عقیده او اسفار آن را به خطر انداخته بود وی را به قیام علیه اسفار واداشت. در یک تبانی که میان مرداویج و سلار (فرمانده طارم از دیلمان) صورت گرفت این دو با هم به خاطر بلیاتی که از سوی اسفار علیه اسلام رفته بود و همچنین کشتار و ویرانی که او در حق مردم قزوین انجام داده بود؛ تصمیم به پیکار علیه اسفار گرفتند.

اسفار یکی از یاران ماکان بن کاکي از فرماندهان سپاه داعی صغیر بود؛ به سبب اختلافی که بین او و ماکان رخ داد ماکان او را از لشکر خود بیرون کرد و نگاه اسفار متوجه سامانیان شد که عاملین خلافت عباسی و رقیب عمده‌ی داعیان بودند و اندکی بعد از سوی آنان عنوان امیر گرگان را دریافت کرد (مهرآبادی، ۱۳۷۴: ۲۲).

او کمی بعد طبرستان، قزوین، زنجان، قم، همدان، اهر و کرخ را در دست گرفت و هنگامی که سپاه و مال زیادی در اختیار خود یافت؛ اندیشه استقلال به ذهنش رسوخ کرد به همین دلیل بنای ناسازگاری با امیر سعید، فرمانروای خراسان و همچنین مقتدر خلیفه‌ی عباسی گذاشت و بنا به قولی در همین ایام دعوت اسماعیلیه را پذیرفت و سابقه‌ی ارتباط با زیدیه‌ی طبرستان را هم که از قبل زمانی که در سپاه داعی صغیر حضور داشت در کارنامه خود ثبت کرده بود. بنابراین بعید به نظر نمی‌رسد که اندیشه‌ی استقلال‌جویی او به فکر مخالفت با کیش خلفا منجر شود. به همین سبب تصمیم گرفت ری را تختگاه خود سازد، تاج سلطنت بر سر نهد، بازگشت به گذشته را اعلام کند و به جنگ با خلیفه و فرمانروای خراسان برخیزد (ابن اثیر، ۱۳۸۲: ۱۱/۴۷۶۴؛ زرین کوب، ۱۳۶۷: ۳۸۶).

به‌هرحال دوران نیک‌بختی اسفار هم دیری نپایید و در نبردی که بین او و مرداویج شکل گرفت، درحالی‌که سپاهیان به‌جز چند تن از غلامان همگی به مرداویج پیوسته بودند، متحمل شکست شد. هرچند مرداویج در این نبرد بر اسفار پیروز شد، اما اندیشه‌های اسفار بود که بر او تأثیر گذاشت. او بعدها شعار خود یعنی احیای گذشته باستانی را کاملاً تحت تأثیر اندیشه‌های اسفار سر داد. مرداویج قلمروی اسفار حدود قزوین، ری، زنجان، اهر، قم، کرخ را متصرف شد و در سال ۳۱۹ ق اسفار را اسیر و مقتول کرد و به‌سرعت همدان، دینور، اصفهان را یکی پس از دیگری از دست ولات خلیفه بیرون کرد و بدین ترتیب به یکی از مدعیان سیاسی عصر خود تبدیل شد (مسعودی، ۱۳۸۲: ۲/۷۴۷؛ ابن اثیر، ۱۳۸۲: ۱۱/۴۷۶۶؛ نلسون فرای، ۱۳۸۰: ۴/۱۸۴).

پیشینه پژوهش

بررسی منابع تاریخی نشان می‌دهد که هیچ‌کدام از مورخان معاصر با مرداویج به‌صورت ویژه به حکومت او نپرداخته‌اند؛ تنها منبع تاریخی که به‌طور مفصل‌تری از او سخن گفته «مروج الذهب و معادن الجواهر» مسعودی مورخ معاصر با دوران اوست. سایر منابع معاصر با مرداویج؛ اعم از تواریخ عمومی و محلی صرفاً اشارات مختصری به حوادث دوران حکومت او دارند. مطالب موجود در منابع تاریخی متأخر نیز معمولاً تکراری از مطالب سایر تواریخ موجود است که از او به‌عنوان سرسلسه زیاریان یاد کرده‌اند.

در میان پژوهش‌هایی جدید؛ مهرآبادی در «تاریخ سلسله زیاری» سلسله زیاریان را از طریق منابع تاریخی موردبررسی قرار داده و به حوادث دوران مرداویج به‌صورت مفصل‌تری پرداخته است. مهرآبادی بیش از سایر پژوهشگرانی که در این زمینه تحقیق کرده‌اند به حکومت مرداویج توجه نشان داده؛ همگی آن‌ها اقدامات مرداویج را در دوران حکومت چهارساله‌اش بررسی کرده‌اند اما هیچ‌کدام به موشکافی انگیزه اقدامات او نپرداخته‌اند و تحلیلی از شرایط اجتماعی به دست نداده‌اند. مقالات منتشرشده در این موضوع نیز به‌صورت کلی سلسله زیاریان را موردبررسی قرار داده‌اند؛ اما تعدادی نیز به‌صورت اختصاصی به دوران مرداویج پرداخته‌اند. «پرویز رجبی» به جایگاه مرداویج در تاریخ ایران پرداخته و روایت‌های موجود در برخی از تواریخ در رابطه با مرداویج از جمله تاریخ مسعودی را موردبررسی قرار داده است (رجبی، ۱۳۸۴: ۳۳-۳۹).

تنها پژوهشی که به نحوی اندیشه‌های مرداویج را نیز موردبررسی قرار داده؛ پژوهش «رحمتی» و «شاهرخی» با عنوان «مرداویج و اندیشه احیای پادشاهی ساسانی» است. این پژوهش تا حدی توانسته انگیزه‌های مرداویج را در احیای پادشاهی ساسانی مورد تحلیل و بررسی قرار دهد اما به سایر کنش‌های مرداویج نپرداخته است (رحمتی و شاهرخی، ۱۳۹۱: ۱۷-۳۸).

مرداویج و گرایش به بازیابی هویت ایرانی

قرن چهارم دوران غلبه‌ی سیاست نژادی است. می‌توان گفت توجه به هویت ایرانی یکی از برجسته‌ترین ویژگی‌های قرن چهارم هجری است و این ویژگی را می‌توان در تمامی ابعاد سیاسی اجتماعی و فرهنگی مشاهده کرد. راوندی در جلد دوم کتاب «تاریخ اجتماعی ایران» تلاش‌های مردم ایران را در راه بازیابی هویت جمعی خود این‌گونه شرح داده است: «پس از حمله اعراب به ایران، تازیان نتوانستند ایران را هم از مظاهر زندگی مخصوص خود چون مصر و سوریه بی‌بهره کنند و زبان و تمدن دیار ما را در زبان و تمدن خویش مستهلک بسازند. برخی با دشمنی و شمشیر با تازیان برابری می‌کردند، برخی فقط به مذهب زردشت و مذهب مانی و مزدک دوباره وسیله می‌جستند تا دست تازیان را کوتاه کنند، گروهی آیین و کیش تازه‌ای می‌آوردند تا بدین بهانه پای بیگانه را از خانه پدران خویش ببرند، برخی دیگر از راه آشتی در می‌آمدند و دربار بغداد را در می‌گرفتند و به نام وزیر و دبیر و کارفرمای دیوان، تمدن ساسانی را بر تخت خلفای بنی‌العباس می‌نشاندند، برخی دیگر دست به دامان دوگانگی می‌زدند و به جامه معتزلی و شعبوی و خارجی و صوفی و قرمطی و جز آن در می‌آمدند و نیروی خلیفه تازی را درهم می‌شکستند و برخی تاج‌وتختی از نو در گوشه‌ای از دیار خود برمی‌افراشتند و به فریب یا تزویر خلیفه را به یاری خود می‌پذیرفتند». همچنین او در ادامه اضافه می‌کند: «مردان خاندان زیار امتیازی که دارند این است که از همه بی‌پروا تر و در نمودن آن رگ ایرانی خویش دلیرتر بودند ... فرزندان زیار این آرزوی گوارای شیرین را بیش از دیگران پخته‌اند. در میان ایشان مرد آویز از همه بی‌باکتر و دلاورتر بود. تاج خویش را مانند تاج ساسانیان از زر ساخته و بر سر زبردستان خود تاج سیمین گذاشته بود ... آتش جشن سده را می‌افروخت و به آیین دربار ساسانیان سپاهیان خود را میزبانی می‌کرد و باده می‌داد و در جشن انباز می‌کرد» (راوندی، ۱۳۹۳: ۲/۲۲۳). بر اساس برخی اقدامات مرداویج در دوران چهار ساله حکومتش، می‌توان فرضیه‌ای را مطرح کرد مبنی بر این که او گرایش‌هایی به بازیابی هویت ایرانی داشته است. در ادامه، قصد داریم ابتدا اقدامات او را بررسی کنیم و سپس شرایط اجتماعی قرن چهارم را که موجب بروز این اندیشه شده است، مورد تحلیل قرار دهیم.

نسب‌سازی

فرهنگ سیاسی ایران به‌ویژه در سده‌های میانه، مسئله اصالت «تخمه و نژاد» و از همه مهم‌تر، انتساب خونی به ایران باستان و چهره‌های اسطوره‌ای-تاریخی آن را یکی از شرایط و ملزومات اساسی کسب مشروعیت قدرت و از همه مهم‌تر تداوم آن می‌دانست؛ فقدان آن نیز متقابلاً از آسیب‌ها و خطرات جدی هر حکومتی محسوب می‌شد. حکومت‌ها به خوبی دریافته بودند که اگرچه شمشیر فتح می‌کند، لیکن این «مشروعیت» است که به تاج‌وتخت آنان قوام و دوام می‌بخشد (شعبانی و زارعی، ۱۳۹۱: ۲۱-۵۲).

برخی از خاندان‌ها می‌کوشیدند نسب خود را چنانکه بوده و یا ادعا می‌کرده‌اند حفظ کنند. رعایت نسب برای امرایی که ادعای پادشاهی می‌کردند ضروری بوده. در قرن سوم و چهارم هیچ‌یک از مدعیان پادشاهی نبوده‌اند که نسب خود را به‌نوعی به شاهان و پهلوانان قدیم نرسانند. به‌طوری‌که حتی بعدها حکومت‌های ترک‌نژاد نیز از اهمیت این امر غافل نبودند و با ساخت نسب‌نامه‌های جعلی سعی کردند نسب خود را به پادشاهان ایران باستان برسانند.

در همین دوران یعقوب لیث صفاری نسب خود را به ساسانیان و سامانیان خود را به بهرام چوبین از فرماندهان دوران ساسانی نسبت می‌دادند، زیاریان نیز مانند دیگر سلسله‌های ایرانی نسب خود را به دودمان پادشاهی پیش از اسلام می‌رساندند و مدعی بودند که از نوادگان ارغش فرهادان، شاه گیلان در زمان کیخسرو می‌باشند (نلسون فرای، ۱۳۸۰: ۱۸۴).

این‌گونه انتساب‌ها بیش از آنکه واقعی و بدون اشکال باشد، تلاش و تأکیدی است بر ایجاد نوعی هویت ایرانی، تلاش که از سوی جریان شعبویه به‌شدت حمایت می‌شد (اشپولر، ۱۳۷۳: ۱/۱۳۲).

توجه به تشریفات نهاد شاهی

در این دوران پر هرج و مرج که ایرانیان تلاش می‌کردند برای خود هویتی کاملاً مستقل از دیگر مسلمانان تعریف کنند. در ذهن همه‌ی کسانی که به نحوی در منطقه‌ای از ایران امارتی برای خود دست‌وپا کرده بودند همواره یک‌چیز تاللو می‌کرد، ایران باستان

و شاهنشاهی مقتدر آن، افرادی مثل اسفار بن شیرویه، یعقوب لیث صفاری، مرداویج و حتی امرای سنی مذهب که از طرفداران خلیفه‌ی عباسی محسوب می‌شدند هم پادشاهی قدیم ایران را به‌شدت ارج می‌نهادند.

مرداویج تلاش می‌کرد آداب و تشریفات نهاد شاهی را به بهترین شکل اجرا کند و دستور داده بود که تختی از طلا برایش فراهم کنند تا بر آن بنشیند و برای سپهسالاران هم تختی از نقره فراهم آورده بود (ابن اثیر، ۱۳۸۲: ۱۱ / ۴۸۵۹؛ ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۵ / ۲۳۲). در روز سلام لشگریانش و مردم عادی در فاصله‌ی دوری از او صف می‌کشیدند و تنها بزرگان اجازه‌ی سخن گفتن با او را داشتند و مردم به‌شدت از او می‌ترسیدند (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۵ / ۲۳۲؛ مسعودی، ۱۳۸۲: ۲ / ۷۵۰).

وی همچنین دستور داده بود که تاجی از طلا برایش فراهم کنند و از میان اشکال مختلف تاج، تاج انوشیروان پسر قباد را برگزید و جبهه‌ای هم از طلا برایش فراهم کرده بودند (ابن اثیر، ۱۳۸۲: ۱۱ / ۴۸۵۹؛ مسعودی، ۱۳۸۲: ۲ / ۷۵۰) تعداد غلامان و کنیزانش را ۵۰ تا ۱۰۰ هزار گفته‌اند (مهر آبادی، ۱۳۷۴: ۵۱).

گرایش‌ات مذهبی

به‌رغم آنکه هیچ گزارش قابل‌اعتمادی که مستقیماً و به صراحت درباره مذهب مرداویج سخن گفته باشد در دست نیست، برخی محققان بدون ارائه سند، او را غیرمسلمان دانسته‌اند و برخی نیز او را کافر گفته‌اند. برخی او را مطیع خلیفه فاطمی مصر دانسته‌اند (رحمتی و شاهرخی، ۱۳۹۱). باوجودی که هیچ‌یک از منابع تاریخی، گزارشی دال بر اسماعیلی بودن مرداویج ندارند برخی از محققان با استناد به مطالبی که در رابطه با قبول دعوت داعیان اسماعیلی توسط اسفاربین شیرویه و سایر دیلمیان در منابع آمده مرداویج را پیرو مذهب اسماعیلی دانسته‌اند.

شاهرخ مسکوب در کتاب «هویت ایرانی و زبان فارسی» به دیدگاه ذبیح الله صفا در مورد فرقه‌ی اسماعیلیه اشاره می‌کند «بعضی از مورخان و نویسندگان، فرقه‌ی باطنیه را اعم از اسماعیلیه و قرامطه و غیره را متهم به خروج از دین و تظاهر به اسلام برای نابودی آن و تجدید رسوم مجوس کرده‌اند. اگر این دعوا درست باشد، ظهور این مذهب در ایران با منظور و مقصود ملی همراه بوده است. البغدادی شواهد متعددی برای اثبات این نظر داده و آغاز دعوت آن را از زمان معتصم دانسته است که بابک و مازیار برای تجدید آیین‌های قدیم قیام کرده بودند. دکتر صفا، خلاصه‌ای از این شواهد از ثنویت و بزرگداشت آتش و عقیده به گذاشتن آتشدان در هر مسجد تا تأویل احکام اسلام به‌نحوی که منجر به آیین مجوس گردد همه را می‌آورد آنگاه نتیجه می‌گیرد: به همین سبب همین قصد ملی دعوت باطنیه در ایران قرن سوم و چهارم رواج بسیار یافت و این مذهب در بسیاری از مشاهیر رجال عرضه شد ... از آن جمله نصرین احمد سامانی را با بسیاری از رجال بخارا به مذهب اسماعیلی درآورد» (مسکوب، ۱۳۸۵: ۹۷-۹۸). «فرهاد دفتری» در مورد اسماعیلی بودن مرداویج معتقد است که اسفاربین شیرویه و مرداویج با دعوت داعی اسماعیلی به نام ابوحاتم به کیش اسماعیلی درآمده بودند و بنا به گفته‌ی داعی اسماعیلی، الکرمانی مباحثه معروف میان ابوحاتم و فیلسوف و پزشک نامدار ابوبکر محمد بن زکریای رازی، در حضور مرداویج صورت گرفته است. مرداویج در آغاز از ابوحاتم پشتیبانی می‌کرد اما بعداً سیاستی ضد اسماعیلی در منطقه‌ی زیر حکومت خویش پیش گرفت و شاید به این دلیل بود که ابوحاتم تاریخی را برای ظهور مهدی پیش‌بینی کرده و این پیش‌بینی درست از آب درنیامده بود بنابراین حمایت او از این مذهب دیرپا نبوده است (دفتری، ۱۳۷۵: ۱۴۳).

اصولاً این سؤال مطرح می‌شود که مرداویج با آن گرایش‌های ملی که در ادامه از خود بروز می‌دهد چرا در آغاز با شعار اسلام‌خواهی وارد میدان منازعه شد؟ برای پاسخ به این پرسش باید توجه خود را به دو مفهوم خلافت اسلامی و مشروعیت سیاسی معطوف کنیم. آنچه مسلم است در قرن چهارم و حتی تا قرن‌ها پس از آن موجودیتی سیاسی به نام پادشاهی در ایران دیگر وجود خارجی نداشت. حکومت‌های نیمه‌مستقلی که در ایران شکل گرفتند همگی بخشی از خلافت اسلامی به شمار می‌آمدند. پیدایش تدریجی پدیده امارت استیلا و پذیرش آن توسط خلافت عباسی اجازه رقابت بر سر قدرت را برای فرماندهان نظامی، جنگجویان و هر شخص پیکارجوی مسلمانی صادر کرد. سیاستی که بعدها حتی منجر به تشکیل سلسله‌هایی توسط غلامان ترک گردید. اگر از علویان که دشمنان قسم‌خورده خلافت بودند و علم سپیدشان نشانه عصیان بر علیه خلافت عباسی بود و در مناطق طبرستان قدرت را در اختیار داشتند بگذریم؛ امرا همگی از نوع استکفا یا استیلا؛ حکومت‌های شیعی مانند آل بویه یا سامانیان سنی مذهب که با دستگاه خلافت مذهبی یکسان داشتند همگی در پی کسب مشروعیت سیاسی از سوی خلافت عباسی بوده‌اند.

از طرفی جریان سیاسی خارج از دین اسلام توان موجودیتیابی نداشت زیرا به سرعت از سوی خلافت عباسی به عنوان شورش و طغیان شناخته می‌شد و خلیفه درصدد نابودی و سرکوب شورش برمی‌آمد. جریان‌های ملی مانند قیام مازیار، بابک و ... هیچ‌کدام نتیجه‌ای در بر نداشتند و همگی نافرجام بودند. از دیگر سو مفهوم جهاد که یکی از مهم‌ترین ارکان دین اسلام به شمار می‌رود می‌توانست بیشترین پتانسیل را برای بسیج نیرو فراهم کند. در مسیر دستیابی به قدرت استفاده ابزاری از دین می‌توانست مدعیان را سریع‌تر به نتیجه دلخواه برساند و به اهداف نظامی خود نزدیک کند. همچنین دین و دولت در ایران از دیرباز به‌ویژه از دوره ساسانیان تعاملی تنگاتنگ داشتند و نهاد دین همواره در طول تاریخ نقش ویژه‌ای در تمامی شئون زندگی مردم ایفا کرده است. طبیعی است در جامعه‌ای که دین تا این حد اساس و شالوده نظام سیاسی و اجتماعی باشد برای وارد شدن به مناقشات سیاسی بهترین راه توسل به مسائل دینی است؛ بنابراین عجیب نیست که مرداویج نیز مانند بسیاری دیگر از مدعیان سیاسی تمایل داشته باشد برای دست یافتن به اهداف خود و قبضه قدرت به ریسمان دین چنگ زند.

مخالفت با خلافت عباسی و اندیشه احیاء پادشاهی ایران باستان

مرداویج با آنکه قبل از رسیدن به قدرت به خاطر اعمال اسفار که آن را مخالف با اسلام می‌دید به مخالفت با اسفار پرداخت، اما وقتی به قدرت رسید مخالفت با همین آیین اسلام را دستاویزی قرار داد برای از میان برداشتن خلیفه (زرین کوب، ۱۳۶۷: ۳۸۷). گویا در القای این افکار به او منجمان و متملقان زمان هم بی‌تأثیر نبوده‌اند. دبیران و اطرافیان به او گفته بودند که در اصفهان زردپایی ظاهر خواهد شد که دین باستانی را احیا می‌کند و از نسل او پادشاهان زیادی به وجود می‌آیند و گنج‌های دنیا برای او فراهم می‌شود مرداویج هم چنان وانمود کرد که زردپایی است که پادشاه جهان می‌شود (مسعودی، ۱۳۸۲: ۲ / ۷۵۰؛ زرین کوب، ۱۳۶۷: ۳۹۱). در پایان سال ۳۲۳ ق/ ۹۳۴ سپاه مرداویج اهواز را تصرف کرد و هدف بعدی او بغداد بود، به گزارش ابن مسکویه هدف مرداویج از فتح عراق و تصرف شهر باستانی تیسفون که روزگاری تختگاه امپراتوری ساسانیان بود، بازآفرینی امپراتوری از دست رفته ایران و نهادن لقب شاهنشاه بر خود بود. «او بر آن بود که بغداد را بگیرد و افسر پادشاهی بر سر نهد و کشور پارسیان بازگرداند» (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۵ / ۴۱۹).

تأکید بر بزرگداشت آیین‌ها و رسوم ایران پیش از اسلام

رسوم و آیین‌های قدیم در قرن چهارم و اوایل قرن پنجم همچنان به قوت خود باقی‌مانده بود، به‌طوری‌که کلیه اعیاد و رسوم ملی چه در دربار سلاطین و چه در میان مردم متداول بوده، گاه‌شماری ایران در همه‌جا از سغد و خوارزم به رسم قدیم ادامه داشت. (صفا، ۱۳۵۵: ۶۸). مرداویج توجه بسیاری به برگزاری آیین‌های ایران پیش از اسلام داشت و همواره نوروز ایرانی را با شکوه بسیار جشن می‌گرفت و آیین و مراسم را در دربار و در کاخ خود بر پا می‌داشت. در ماه صفر ۳۲۳ قمری برابر با بهمن ۳۱۳ خورشیدی مرداویج فرمان داد تا جشن سده آن سال با شکوه بی‌سابقه‌ای برگزار شود. برگزاری جشن سده که یک سنت اصیل ایرانی بود و سابقه‌ی آن به روزگار هوشنگ پیشداد و کشف آتش توسط او می‌رسد همه‌ساله در ۱۰ بهمن برگزار می‌شد (مهرآبای، ۱۳۷۴: ۵۵).

ابن مسکویه برگزاری جشن سده توسط مرداویج را از قول ابوالفضل ابن عمید این چنین گزارش می‌دهد که «چون شب آتش‌بازی جشن سده نزدیک می‌شد مرداویج از مدتی پیش دستور گردآوری هیزم می‌داد تا آن‌ها را از راه‌های دور به دره «زرین رود» نزدیک مرداب و نیزارها بیاورند. آتش‌بازان ماهر و نفتگران، نفت و «زراقه» ها را آماده می‌کردند، شمع‌های بزرگ ایستا فراهم می‌آوردند، هیچ کوه و تپه‌ای مشرف بر «جرین» اصفهان نمی‌ماند مگر آنکه هیزم و خاشاک بر روی آنجا سازی می‌کردند، در کنار زمین جشن، با فاصله‌ای که از آتش‌سوزی در آن رنج‌زا نباشد کاخ ماندی بزرگ از چوب برپا کرده با آهن ابزار آن را می‌بستند و در جاهایی از آن خاشاک پر می‌کردند. کلاغ و گنجشک‌هایی شکار کرده بر منقار و پای آنها گردوهایی انباشته از نفت می‌آویختند شمع‌ها را به‌صورت ستون‌ها و تندیس‌های زیبا در مجلس او می‌نهادند. پس در ساعتی معین در آن روز همه آتش‌ها یک‌باره بر سر کوه‌ها، تپه‌ها، بیابان و در آن مجلس، بر سر آن پرندگان روشن کرده و پرندگان روشن‌شده را به پرواز درآوردند، سفره‌ای بزرگ را

به‌گونه‌ای در بیابان چیده بود که از درون خانه‌اش آن را می‌دید، از (گوشت) حیوان‌ها، گاو، گوسفند چند هزاره آورده، بیش از اندازه‌ی معمول آماده کرده، آن را آراسته بود». (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۵/ ۴۱۵ - ۴۱۲).

ظاهراً جشن سده آن سال با وجود تمام تشریفات و هزینه‌هایی که برای آن صرف شده بود نتوانست نظر مرداویج را جلب کند و آن جشن با تشریفات که در منابع از آن یاد شده از نظر او حقیر و مایه تمسخر محسوب می‌شد. حساسیت ویژه‌ی او در رابطه با برگزاری مجلل و باشکوه این جشن را باید به حساب آگاهی او از شکوه برگزاری این جشن در ایران پیش از اسلام و جایگاه والای سنت‌های فرهنگی ایران در نزد او دانست. ابن مسکویه این حساسیت مرداویج را این چنین شرح داده است: «پس از پایان همه کارها و بر پا کردن خرگاه‌ها در کنار سفره و فرا رسیدن هنگام همگانی، برای خوراک و آشامیدن مرداویج از خانه بیرون آمده، به گرد سفره و ابزار آتش‌بازی یاد شده گردشی کرده آن را کوچک و ناچیز یافت. (ابن عمید) می‌گوید دلیل آن گشادگی بیابان بود که هر گاه چشم آدمی بر دیدگاهی گسترده افتد، چیزهای ساخته‌شده در آن را زبون و ناچیز یابد هرچند بزرگ و شایسته بود. پس عصبانی شد ولی غرور او را به خموشی واداشته هیچ نگفت و به خرگاه در چادری بزرگ درآمده، بر پهلوی پشت به‌سوی در دراز کشید برای اینکه کسی با وی سخن نگوید، روپوش بر خود کشید. امیران بزرگ و سرداران و سپاهیان و تماشاگران گرد آمده، هیچ‌کس جرات سخن گفتن یا دست یازیدن به او نداشت. انتظار مردم برای بیرون آمدن او به درازا کشید تا وقت بگذشت، یاهوگویی مردم آغاز شده، پیچ پیچ کردند، بیم آشفته‌گی می‌رفت. امید به خرگاه به راه افتاد، چیزی زمزمه می‌کرد که پاسخ می‌خواست، ولی او پاسخ نمی‌داد، آن‌قدر او را بخواند و چرب‌زبانی کرد تا ناگزیر بنشست. آنگاه به درون شده گفت: ای سردار! این سستی در هنگام شادی دوستان و افسردگی دشمنان، این افسردگی به‌جای چالاکی چرا؟ گفت: ای ابو عبدالله (عمید) با این سرشکستگی و سبکی و کوتاه آمدن، کدام شادی دست می‌دهد؟ به خدا به‌گونه‌ای رسوا شدم که هیچ چیز آن را نمی‌پوشاند. عمید می‌گوید: من پس از مدتی دهشت‌زدگی گفتم: ای سردار برای چه؟ گفت: نمی‌بینی چگونه آنچه را بسیار می‌خواستم کم آمده است، خوراکی ناچیز، سفره‌ای کوچک، ابزار و آلات آتش‌بازی و دیگر وسایل اندک است. من گفتم: ای سردار به خدا مانند آنچه را آورده و ساخته‌اند شنیده نشده است تا چه رسد به دیدن! برخیز و به مجلس شادمانی خود بیا و از نو بنگر! او لج کرده و نیامد تا آنکه من گفتم: دشمنان چنین و چنان یاهو می‌گویند، تو را به خدا برخیز و بیا و یک‌دور بگرد تا یاهو‌سرایی فرو نشیند، آنگاه هر چه خواهی بکن! سپس ما از مردم پوزش خواهیم خواست. آنچه از یاهو گویی مردم برایش نقل نمودم، بر خشم او بیفزود، ناچار برخاسته سوار شد و خشمگینانه گردشی کرد که مردم او را ببینند و سپس به‌جای خود به همان حالت پیشین بازگشت» (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۵/ ۴۱۴-۴۱۲).

هویت ملی و هویت ایرانی

هویت ملی را می‌توان فرایند آگاهی مردمان یک کشور از اشتراک در سرزمین، خاستگاه، میراث فرهنگی و اجتماعی، تاریخی، سیاسی و زبانی و احساس تعلق خاطر و دل‌بستگی به این اشتراکات، حمایت از مؤلفه‌های مشترک چه به‌صورت بازتولید و تفسیر آن در زمان حاضر و چه به‌صورت آمادگی فداکاری در راه آن تعریف نمود (دیلیمقانی و قاسمی ترکی، ۱۳۹۶: ۱۷۶-۱۵۵).

آنتونی اسمیت هویت ملی را این‌گونه تعریف می‌کند «بازتولید و بازتفسیر دائمی الگوی ارزش‌ها، نمادها، خاطرات، اسطوره‌ها و سنت‌هایی که میراث متمایز ملت‌ها را تشکیل می‌دهند و تشخیص هویت افراد با آن الگو و میراث و با عناصر فرهنگی امکان‌پذیر است» (نظری و طهماسبی، ۱۳۹۴: ۴۰-۹).

در زمینه منشأ پیدایش و شکل‌گیری مفهوم هویت ملی در ایران، سه دیدگاه وجود دارد:

الف) روایت ملت‌گرا که آن را «ناسیونالیسم رمانتیک» نیز می‌خوانند، ملت را پدیدار طبیعی تاریخ بشر می‌انگارد که منشأ آن را باید در دوران پیش‌ازتاریخ جست. احساسات رمانتیک به وطن و ملت در آثار پیشگامان این جریان فکری مشهود است. آثار آنان مشحون است از احساس دل‌تنگی برای میهن باستانی، بزرگداشت اساطیر ایرانی، دین زرتشت و تکریم زرتشتیان، برتری ملیت بر دین و ...

بیزاری از تازیان و ترکان و مغولان که در این دیدگاه پایه‌ومایه همه ناکامی‌ها و عقب‌ماندگی‌های ایران و ایرانی پنداشته می‌شوند. این روایت بیشتر مبشر تعصب ملی و باب طبع محافل ملی و غالباً دست راستی و طبقه حاکم بود. (اشرف، ۱۳۹۵: ۳۷-۲۵).

ب) روایت بعدی روایت‌های مربوط به دیدگاه‌های مدرن و پست‌مدرن است. برخی از صاحب‌نظران معتقدند هویت ملی در ایران پدیده‌ای متأخر و متأثر از دنیای غرب است که در نهضت مشروطه نمود عینی پیدا کرد. به نظر آن‌ها، در اروپا دولت-ملت‌ها در

سده‌های هجدهم و نوزدهم میلادی ظهور کرد و به‌عنوان مبنایی برای شکل‌گیری دولت‌های مطلقه مورد استفاده قرار گرفت. دولت‌های مطلقه‌ی تازه تأسیس اروپایی در راستای تفکیک و تشخیص ملت دولت‌های خود از سایر دولت-ملت‌ها و نیز در راستای تحکیم وحدت و انسجام درونی خود، از مفهوم ناسیونالیسم و هویت ملی بهره گرفتند. (قاسمی و ابراهیم‌آبادی، ۱۳۹۰: ۱۳۸-۱۰۷). این روایت بیشتر مبشر تعصب ضد ملی و باب طبع محافل دست چپی و یا جدایی‌طلبان قومیت‌ها و مبشران «مسئله‌ملیت‌ها» است (اشرف، ۱۳۹۵: ۳۷).

ج) روایت تاریخی نگر ضمن پرهیز از افراط و تفریط این دو روایت، راه‌حل میانه‌ای را برای بررسی و تحلیل «هویت ایرانی» برگزیده است. این روایت در عین حال که «هویت ملی» را مقوله‌ای متعلق به عصر جدید می‌داند و عطف به ماسبق کردن آن را نمی‌پذیرد، «هویت فرهنگی ایرانی» را مقوله‌ای تاریخی می‌داند که از دوران پیش از اسلام تا به امروز به صور گوناگون بازسازی شده است. به این ترتیب، مفهوم تاریخی هویت ایرانی که در دوران ساسانیان بازسازی شده بود، در دوران اسلامی با نشیب و فرازهایی تحول پیدا کرد، در عصر صفوی تولدی دیگر یافت و در عصر جدید به‌صورت «هویت ملی ایران» ساخته و پرداخته شد (اشرف، ۱۳۹۵: ۳۸). بنابراین با آنکه برخی از اندیشمندان حوزه مطالعات مربوط به هویت ملی بر این باورند که هویت ملی به معنای امروزی آن، پدیده‌ای نو و بدیع است و هویت ملی ایرانیان از دوران مشروطیت و به‌ویژه در دوران پهلوی با تکوین دولت-ملت شکل گرفته است، اما باید گفت؛ نوعی هویت جمعی یا «تصویر ایرانی بودن» در معنای یکپارچه سیاسی، قومی، دینی، زبانی و جغرافیایی در ایران باستان و به‌ویژه در دوران هخامنشیان و ساسانیان ساخته و پرداخته شده که پایه‌های هویت ملی ایرانی را با آموزه‌های زرتشت و کورش بنیاد نهاده است. از این رو می‌توان گفت؛ ایرانیان، همواره در طول تاریخ، خود را ملتی با هویت مستقل و مستحکم می‌دانسته و نسبت به موجودیت و حقیقت سرزمین و هویت ملی خویش، آگاهی کامل داشته‌اند (دهنوی و دیگران، ۱۴۰۱: ۲۸-۲۷). بنابراین اگر به‌جای مفهوم «هویت ملی» که مفهومی پیچیده است و هر کسی از منظر خود به آن می‌اندیشد، از مفهوم «هویت ایرانی» و تحولات تاریخی آن در دو قرن گذشته سخن بگوییم مناسب‌تر به نظر می‌آید (اشرف، ۱۳۹۵: ۳۹).

قرن چهارم هجری و هویت ایرانی

تأسیس خلافت اسلامی و تغییر در ساختار سیاسی ایران بر ساختارهای اجتماعی نیز تأثیرگذار بود و تغییرات عمیقی در آن‌ها ایجاد کرد. در تاریخ ایران نهاد پادشاهی را علاوه بر نقش سیاسی و حاکمیتی آن، می‌توان به‌عنوان یک نهاد اجتماعی نیز در نظر گرفت. این نهاد نه تنها تعیین‌کننده سیاست‌ها و امور حکومتی بود، بلکه به‌عنوان نماینده اعلای فرهنگ و ارزش‌های جامعه نیز شناخته می‌شد. پادشاه مهم‌ترین نماد قدرت، اعتبار و وحدت ملی بود و در تثبیت هویت و ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی جامعه نقش تعیین‌کننده داشت.

در مورد اهمیت نقش سلطان در نصیحه الملوک آمده: «در اخبار می‌شنوی که السلطان ظل الله فی الارض سلطان سایه‌ی هیبت خداست بر روی زمین یعنی که بزرگ و برگماشته‌ی خداست بر خلق خویش. پس باید دانستن که کسی را که او پادشاهی و فر ایزدی داد، دوست باید داشتن و پادشاهان را متابع باید بودن» (غزالی، ۱۳۶۱: ۸۱). به نظر ابوالعلاء سودآور مؤلف کتاب «فره ایزدی» در آیین پادشاهی ایران باستان «در عنوان این قسمت از نصیحت الملوک «در عدل و سیاست و سیرت ملوک و ذکر پادشاهان پیشین و ذکر تاریخ هر یکی» چنین استنباط می‌شود که محتوای آن مبتنی بر آیین کهن‌سالی بود که در قالبی جدید می‌بایست ارائه شود. از آنجا که در دوره‌ی بعد از اسلام تصویر خداوند جایز نبود، عبارت «ظل الله فی الارض» جایگزین نقشی شده که پادشاهان را به صورت دریافت‌کننده‌ی فر خدایان تجسم می‌کرد و آن قسمت که می‌گوید «سلطان بزرگ و برگماشته‌ی خداست بر خلق خویش» در حقیقت نماینده‌ی آن چیزی است که سنگ‌نگاره‌های ساسانی می‌بایست القا کنند: که پادشاه را تفویض مسئولیت از جانب ایزدان بود. پس تداومی می‌بینیم در ساختار و نمادهای قدرت پادشاهی (سودآور، ۱۳۸۴: ۵۳-۵۱).

«فرهنگ رجایی» در رابطه با جایگاه نظام شاهی در زندگی ایرانیان معتقد است که ساختار سیاسی شاهی از ابتدای شکل‌گیری واحد سیاسی تا آمدن اسلام به ایران جزئی از زندگی ایرانیان بوده و حتی بعد از آن هم به اشکال مختلف خود را نمایان کرده. به‌طور مثال در ادبیات ایران تا دهه‌های اخیر خواه نظم یا نثر و حتی در فرهنگ عامیانه مثل بازی کودکان، شاه نقش مهمی بازی می‌کرد. وی همچنین یادآور می‌شود که حتی در اوج نهضت تجددخواهی در ایران، یعنی در انقلاب مشروطیت نیز نقش شاه آن قدر

مهم و اساسی تلقی می‌شد که طرفداران نظام پارلمانی و قانون اساسی فرمان مشروطه را از دست شاه گرفتند و علی‌رغم تحولات تجدد خواهانه هنوز هم او بود که با فرمان خود بر این نظام جدید آمریت و مشروعیت می‌بخشید (رجایی، ۱۳۸۳: ۸۰-۷۹).

با وجود منسوخ شدن سلطنت اما در ایران هرگز نهاد سلطنت فراموش نشد. کسانی مثل یعقوب لیث، مرداوید و حتی در امپراتوری آل‌بویه که در ابتدا نقش و نشان سنت عربی اسلامی داشت هم می‌توان تمرکز بر نظام شاهنشاهی را دید. به‌ویژه این خصیصه را می‌توان به‌طور اخص در دوران عضدالدوله دید. منزوی مترجم کتاب «تجارب الامم» به‌خوبی اشاره می‌کند که در فعالیت‌های بنا سازی عضدالدوله دو جریان متفاوت را می‌توان مشاهده کرد، یکی ساختن سدها، پل‌ها و بازارها که در خدمت مقاصد عملی بودند و به‌قصد کسب درآمد بنا شده بودند، حال آنکه دیگر اقدامات وی از جمله بنای مساجد در جهت نیت آرمانی وی بودند. در واقع حتی عملی‌ترین بناهایی که عضدالدوله برآورد ته رنگی آرمانی داشت و با نمایش مناسب شاهان قدیم به نظر می‌آمد که به دعوی او مبنی بر آنکه نسبش به ساسانیان می‌رسد اشاره داشته و برای اثبات توانایی وی در احیای عظمت پادشاهی ایران بوده است (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۵/۲۵۴).

پس از حمله اعراب و از بین رفتن سلسله ساسانیان، جامعه ایران به مدت حدود دو قرن از وجود نهاد پادشاهی به‌طور کامل محروم بود و نهاد خلافت جایگزین نهاد پادشاهی شد اما نکته مهم این بود که نهاد خلافت هرگز نمی‌توانست نماینده و نماد ارزش‌های فرهنگی جامعه ایران باشد، اسلام با خود نظام ارزشی جدیدی به همراه آورده بود اما تغییر ارزش‌ها و فرهنگ جامعه نیاز به زمان بیشتری داشت. به اعتقاد ریچارد فرای از بین کشورهای خاورمیانه ایران محافظه‌کارترین و نیز با ابتکارترین آن‌هاست. محافظه کاریش را در حفظ میراث گذشته می‌توان دید که با وجود گرایش به آیینی نو همچنان آیین زردشت و رسوم و آداب کهن را نگاهداشت، به اعتقاد وی زیارتگاه‌ها و امامزاده‌ها یا مزار فرزندان و پیشوایان مذهب شیعه با اینکه نمی‌توان گفت که از این‌ها چه تعداد به پیش از اسلام و مذهب زردشتی ریشه می‌رساند مؤید همین نظر است، درحالی‌که هرودت (در بند ۱۳۵ جلد یک) می‌گوید که هیچ مردمی مانند ایرانیان این چنین پذیرای آیین بیگانگان نیستند (هرودت، ۱۳۸۹: ۱/۱۶۴). فرای تأکید می‌کند که «گونگونی و سازگاری در بسیاری از جنبه‌های فرهنگ در تاریخ ایران امری است عادی. ایرانیان برخلاف چینیان که نفوذهای خارجی را پذیرا می‌شوند و سپس جذب می‌کنند، آن‌ها را با استعداد خاص خودسازگار می‌کنند و به‌مجرد اینکه چیز تازه‌ای در دسترس بیابند که جالب‌تر باشد بی‌درنگ بدان می‌پردازند» تشبیهی که او برای این خاصیت پرتناقض و تداوم و نوپذیری به کار می‌برد «سرو» است این درخت مانند کاج از طوفان یا بادهای سهم نمی‌شکند و قابلیت انعطاف دارد. چون باد سهمگین بوزد خم می‌شود و سر بر زمین می‌ساید و سپس با آرامش طوفان باز راست قد می‌شود (نلسون فرای، ۱۳۸۵: ۱۹). تلاش‌های جامعه ایران، از جمله مردم و رهبران محلی برای زنده نگاه داشتن زبان فارسی، بزرگداشت آیین‌ها و سنت‌های پیش از اسلام نشان می‌دهد که تغییر نظام فرهنگی و ارزشی نتوانسته بود رخ دهد. ارزش‌ها همچنان در جامعه پابرجا بود اما نهاد پادشاهی که بتواند آن را منسجم و تبدیل به یک هویت جمعی کند وجود نداشت. در چنین شرایطی و با توجه به خلأ نظام پادشاهی، جلب توجه افرادی مانند مرداوید و سایر نخبگان به نهاد شاهی و سایر مؤلفه‌های هویت ایرانی بسیار محتمل می‌نمود.

اقدامات بسیاری در جامعه برای بازگردانی ساختارهای سیاسی پیشین صورت گرفت از جمله قیام بابک و مازیار و یا شورش‌هایی که در پی خون‌خواهی ابومسلم خراسانی شکل گرفت، حتی برخی از تحلیل‌گران معتقدند انگیزه اصلی و پنهان در اقدامات ابومسلم خراسانی در راه تغییر خلافت اموی به عباسی از گرایش‌ها و به هویت ایرانی سرچشمه می‌گیرد. یکی از مواردی که برخی مورخان درباره ابومسلم می‌گویند، این است که وی علایق و گرایش‌های ایرانی پیش از اسلام داشته است و یکی از دلایل این موضوع را رویکرد نخستین خونخواهان ابومسلم می‌دانند که چنین گرایش‌هایی داشتند.

در کتاب الفهرست ابن ندیم که در حدود دو قرن پس از مرگ ابومسلم نگاشته شده است اشاره‌ای به انگیزه‌های پنهان ابومسلم شده است. «و در همان اوان، کسانی بودند که تعصب زیادی برای مجوس و دولت و فرمانفرمائی مجوسیان داشته و کوشش می‌کردند که آن‌ها دوباره بر سر کار آیند. در اوقات مختلف، گاهی در پنهانی و گاهی آشکار، با دسیسه و حيله‌بازی سبب حوادث ناگواری در اسلام می‌شدند. گویند ابومسلم خراسانی - صاحب دعوت - نیز هواخواه آنان بوده و در این زمینه کار می‌کرد و سبب نابودیش همین شد؛ و از کسانی که این کار را پیشه خود ساخته و آشکارا پرده از آن برداشت، بابک خرمی است» (ابن ندیم، ۱۳۴۶: ۳۵۲/۱).

سرانجام دستیابی به نخستین موفقیت برای جامعه ایرانی با تشکیل حکومت نیمه‌مستقل طاهریان صورت گرفت؛ اما این هنوز آغاز راه محسوب می‌شد و اندک زمانی پس از آن حکومت‌های محلی نیمه‌مستقل دیگر نیز تشکیل شدند. در قرن چهارم، جامعه ایرانی توانسته بود تا حدودی استقلال سیاسی از دست رفته خود را بازیابد، هرچند که امرا و حکومت‌های محلی هنوز به خلافت وابسته بودند و برای کسب استقلال کامل تلاش می‌کردند (تنش‌ها و خصومت‌های سیاسی بین یعقوب لیث صفاری و مرداویج زیاری با خلیفه را می‌توان نمونه‌های این تلاش‌ها برای کسب استقلال سیاسی دانست)؛ اما در همین دوران نیز دولت‌هایی مانند آل بویه تشکیل شد که عملاً خلافت عباسی را تحت سلطه خود درآورد و هرچند ظاهراً از خلفا تبعیت می‌کرد اما عملاً قدرت آنان را قبضه کرده و خلیفه عباسی را صرفاً به یک نماد دینی و روحانی مبدل ساخته بود.

فقیهی در «شاهنشاهی عضدالدوله» انگیزه‌های سیاسی آل بویه را این‌طور بیان کرده: «آل بویه قصدشان این بود که از راه‌های صحیح و ثمربخش نخست قدرت و اختیارات خلیفه را از او بگیرند سپس نیروی خلافت و سلطنت هردو را در خاندان خود گرد آرند و باین کیفیت شاهنشاهی عظیم ایران را از نو بطریقی اساسی و با تدین بدین مبین اسلام و مذهب شیعه تشکیل دهند، بدون شک اگر سلطنت عضدالدوله چند سال دیگر ادامه می‌یافت این منظور جامه عمل می‌پوشید» (فقیهی، ۱۳۴۷: ۴۸).

اگرچه حکومت‌هایی مانند سامانیان در پی جلب رضایت خلافت عباسی برآمدند و در کنار آن به علم و فرهنگ و هنر و هویت ایرانی نیز توجه ویژه نشان دادند و آل بویه تنها به تبعیت ظاهری از خلیفه بسنده کرده و به‌صورت عملی قدرت خلفا را غصب کردند؛ اما برخی نیز مانند مرداویج با دستیابی به قدرت، بودن زیر چتر خلافت عباسی و وابستگی را برنمی‌تافتند بنابراین در صدد توسعه قدرت خود و استقلال برآمدند. این‌گونه حکومت‌ها به دلیل نیاز به اقناع لشکریان و نیاز به تفاوت آفرینی و معنابخشی و از سویی دیگر به دلیل اهمیت هویت ایرانی به‌عنوان عنصری تمایز بخش، ناچار بودند که دست به دامن هویت ایرانی شوند چرا که هویت دینی ایرانیان تا این زمان با تدین به دین اسلام تقریباً شکل گرفته بود.

اگرچه در زمینه هویت دینی هم بسیاری از ایرانیان با گرایش به فرق مختلف که مهم‌ترین آن‌ها تشیع بود در پی تفاوت آفرینی برآمدند. این امر به‌ویژه در منطقه طبرستان که خواستگاه مرداویج هم هست بیش از هرجایی نمایان است. گیل و دیلم در ناحیه طبرستان با تکیه به مذهب تشیع و پیوستن به علویان در پی ایجاد تفاوت با دین رسمی خلافت برآمدند و حکومت محلی شیعی مذهبی را در تاریخ ایران تشکیل دادند که مشروعیت خود را از خلافت عباسی نمی‌گرفت. منطقه طبرستان به‌عنوان خاستگاه مرداویج و فضای حاکم بر آن نیز تا حد زیادی می‌توانسته در گرایش او به هویت ایرانی تأثیرگذار باشد.

با شکست ساسانیان از مسلمانان، سرزمین طبرستان از بقیه ایران جدا افتاد و سلسله‌ای مستقل در آن بنیاد گرفت که به نام بنیان‌گذار آن دابویه به اسپهبدان دابویی شهرت یافته است. این سلسله تا سال ۱۴۴ ق که منصور عباسی طبرستان را به تصرف خود درآورد بر آن منطقه حکومت کردند. بررسی سکه‌های ضرب شده توسط حکومت اسپهبدان دابویی در این منطقه نشان‌دهنده مضامین نیایشی و طلب خیر و پیام آئینی حاکمیت نیکی بر شر، استفاده تعمدی از خط پهلوی به نشانه پیوستگی با آئین زرتشت، نقوش و علائم نمادین به پیروی از سنت‌های ساسانیان و باورهای زرتشتی چون هلال ماه برای آناهیتا، ستاره برای تیشتر، آتش برای نور و اهورامزداست. همه نشانه‌های یاد شده انعکاسی از شرایط فرهنگی و اجتماعی حاکم بر جامعه طبرستان و گرایش‌های ملی و مذهبی و احیای سنت‌های پیشین است که بر سکه‌ها نمود یافته‌اند، سنتی که حتی با تصرف طبرستان به دست خلفای عباسی نیز از بین نرفت (نیستانی و حاجی تبار، ۱۳۹۶: ۱۵۹-۱۳۱).

طبرستان از جمله سرزمین‌هایی بود که بسیار در برابر اعراب مقاومت کرد و گشودن این سرزمین برای سپاهیان عرب کار راحتی نبود. فتح این مناطق به‌واسطه موقعیت اقلیمی و نحوه پیش مردمانش برای اعراب بسیار سخت بود، به‌ویژه قیام‌های که در قرون اولیه اسلامی در این مناطق شکل گرفت کار را بر سپاه عرب بسیار دشوار کرد، از جمله قیام مازیاربن قارن که این مقابله مردم مازندران و مناطق شمالی ایران در برابر اعراب، در جهت حفظ هویت ملی و میراث کهن آب و اجدادی به شمار می‌آمد. مردم طبرستان حتی پس از فتح نهایی این سرزمین توسط اعراب، بر دین و آیین پدران خویش بسیار پافشاری کردند (سرافرازی و دیگران، ۱۴۰۰: ۳۲۳-۳۰۱). با توجه به این که این منطقه خاستگاه بسیاری از قیام‌های ضد عربی از جمله قیام مازیاربن قارن و همین‌طور خاستگاه اولیه حکومت آل بویه است می‌توان نتیجه گرفت گرایش به هویت ایرانی در این منطقه پررنگ بوده و می‌توانسته بر نخبگانی که از این منطقه بر می‌خواستند تأثیرگذار باشد.

از دیگر تحولات چشم‌گیری که در ساختار جامعه ایران پس از ورود اسلام رخ داد، تغییر در جایگاه اجتماعی افراد بود. از همان ابتدای ورود اسلام به ایران؛ به‌صورت مشخص یا پنهان سیاست‌های تبعیض نژادی نیز همراه اعراب مسلمان به ایران وارد شد. موالی، به‌ویژه ایرانیان در عصر خلفا با وضعیت اسفباری روبه‌رو بوده‌اند. اعراب جاهلی که اکنون مسلمان شده بودند آشکارا در برابر غیرعربان اعلام می‌داشتند که ما شرافت عربی داریم و اهل سبقت در اسلام هستیم و جایگاه برتری نسبت به دیگران داریم. وضعیت به‌گونه‌ای بود که ایرانیان با وجود گرویدن به دین اسلام نیز سرگزیت (جزیه) می‌پرداختند. ممنوعیت ازدواج موالی با زنان عرب، جلوگیری از اختلاط اجتماعی موالی با اعراب، سهم اندک موالی از دیوان عطا، تحقیر موالی توسط اعراب تنها برخی از رفتارهای نژادپرستانه اعراب نسبت به ایرانیان و سایر مسلمانان غیرعرب بود (معلمی و اسفندیاری، ۱۳۹۲: ۴۵-۷۰).

شکست ایرانیان از اعراب و پدید آمدن حس کینه‌جویی و انتقام‌همچنین آگاهی آنان از شکوه و عظمت پیشینه فرهنگی و تمدنی خود، محرکاتی بود که موجب رواج روح حماسی در فضای اجتماعی جامعه ایران و همچنین شکل‌گیری جریان‌ات ملی‌گرایانه مانند شعوبی‌گری شد.

در راه بازبانی هویت از دست رفته، نخستین گام تلاش سیاسی بود که تا قرن چهارم تا حد زیادی انجام گرفته بود. گام بعدی تقویت ارزش‌ها و نظام فرهنگی بود که طی قرون گذشته با ورود نظام فرهنگی و ارزشی جدید به چالش کشیده شده بود؛ بنابراین تلاش‌ها منحصراً به کنش‌های سیاسی منتهی نشد؛ بلکه در زمینه‌های علم، فرهنگ و ادب نیز اقدامات چشمگیری صورت گرفت. امرا و حاکمان محلی با حمایت از دانشمندان، ادبا و هنرمندان در واقع در تلاش برای ارتقای سطح فرهنگ جامعه و تقویت همبستگی جمعی بودند؛ مانند اقدام قابل‌ستایش ابومنصور عبدالرزاق طوسی حاکم توس که دستور به گردآوری مطالب شاهنامه ابومنصوری داد که بعدها به منبعی ارزشمند برای سرودن شاهنامه توسط فردوسی تبدیل شد.

پیشرفت چشمگیر ادبیات فارسی، خصوصاً ادبیات حماسی و اساطیری در این دوران را می‌توان بزرگ‌ترین نشانه از نیاز جامعه به بازبانی هویت جمعی تلقی کرد. ضرورت و اشتیاق جامعه موجب گردید، پایه حماسه‌سرایی ملی در این دوره گذاشته شود. از دیگر سو آشنایی مردم و نخبگان جامعه با اسطوره‌ها و قهرمانان ملی نیز به‌نوبه خود به تقویت گرایش‌ات ملی و میل به بازآفرینی هویت جمعی ایرانیان کمک می‌کرد.

پس از ورود اسلام به تدریج زبان رسمی و اداری از فارسی به عربی تبدیل شده بود و نامه‌ها و مکتوبات به زبان عربی نگاشته می‌شد و تا حدود دویست سال زبان فارسی مسکوت ماند. پس از شکل‌گیری نهضت ترجمه که توسط خلافت عباسی برای بهره‌گیری از دانش سایر ملل از جمله ایرانیان و یونانیان شکل گرفت گنجینه ادب فارسی از طریق ترجمه به زبان عربی نیز راه یافت؛ خدای‌نامه‌ها نیز که قدیمی‌ترین نمونه از سیاست‌نامه‌هایی بودند که پس از اسلام نگاشته شد به زبان عربی ترجمه شد و از این طریق سنت تاریخ‌نگاری ایرانی به جهان اسلام راه یافت. از آنجایی که اعراب با سلطنت و امور مربوط به آن بیگانه بودند و خلافت عملاً از زمان معاویه به سلطنت تبدیل شده بود خلفای عباسی سعی کردند با ایجاد نهضت ترجمه و برگرداندن کتب از سایر زبان‌ها به زبان عربی از تجربیات سایر ملل از جمله ایرانی‌ها و یونانیان که در امر سیاست پادشاهی ید طولانی داشتند استفاده کنند. علاوه بر کتاب‌های تاریخی و خدای‌نامه‌ها که حاوی تجربیات سیاسی تاریخ ایران بودند هم‌چنین در قرن دوم هجری با شکل‌گیری نهضت شعوبی‌گری جریان تاریخ‌نگاری ایرانی اسلامی صبغه ادبی نیز یافت چرا که بسیاری از شاعران برای اثبات برابری یا حتی برتری نژادی بر مفاخر قومی و تاریخی ایران تأکید می‌کردند و با یادآوری خاطرات گذشته به‌ویژه از حیث انتساب به خاندان‌های شاهی و اشرافی، ادب و تاریخ را به هم می‌آمیختند از همین رو جریان ادبی و تاریخی، به‌موازات هم در زنده نگاه‌داشتن میراث ایران باستان نقش مهمی ایفا کردند. (رستم‌وندی، ۱۳۸۸: ۱۶۳-۱۶۵). اگر نقش شاهنامه‌ها برانگیختن حس ملی از راه بیدار کردن خاطره‌ی قومی است، نقش تاریخ‌های متعارف آشتی دادن امر ملی با امر دینی است، کوششی است در راه سازگاری با واقعیت زمان و جست‌وجوی راهی بینابین، ایرانی ماندن و مسلمان بودن، شبیه کاری که سامانیان در زمینه‌ی سیاست و حکومت کردند (مسکوب، ۱۳۸۵: ۸۱).

در نهایت توجه و اهتمام این سلسله‌ها به مسئله هویت فرهنگی و جنبه‌های مختلف آن، شرایط را به‌گونه‌ای مهیا ساخت که یکی از دوره‌های درخشان فرهنگ و تمدن ایرانی در فاصله‌ای کوتاه‌تر از یک شکست سیاسی شدید رقم خورد. بی‌تردید این مهم تنها

در سایه توجه به تمامی عناصر هویت فرهنگی و میهنی از جمله زبان و ادبیات، تاریخ و اساطیر، دین، هنر و استقلال سیاسی و پرهیز از هرگونه کاهش گری هویتی امکان پذیر شد (موسوی حاجی و دیگران، ۱۳۹۳: ۹۱-۷۹).

ویژگی های برجسته قرن چهارم را تنها به مواردی که بیان شد نباید محدود کرد؛ بلکه در سایر جنبه ها از جمله، از لحاظ رواداری و تساهل مذهبی، این دوره را می توان مهم ترین دوران پس از اسلام دانست. فرق و مذاهب متعددی در این دوره رواج یافت مانند مذاهب حنفی، شافعی، مالکی و... یکی از مهم ترین فرقه های رایج در این دوران فرقه ی معتزله است که به گفته ی ذبیح الله صفا غالب ائمه معتزله پیشروان تفکر و تعقل و معتقدان به اختیار و تنزیه و دوستداران فلسفه و علوم نظری و اثباتی بودند و با حکومت و غلبه آنان علوم عقلی توسعه و کمال یافت در صورتی که شکست شان وسیله ی غلبه ی تعصب و سخت گیری های اعتقادی در میان مسلمانان و شکست عقل و استدلال و مقدمه ی انحطاط تمدن اسلامی از حیث تفکر و تعقل گردید (صفا، ۱۳۶۳: ۷۳).

همان طور که گفته شد در سایه خاصیت نژادی این عصر در صحنه ی سیاست افرادی مثل مرداویج پسر زیار، معزالدوله، اسمعیل بن احمد و... در صحنه علم افرادی مثل رازی، فارابی، ابو علی سینا و در صحنه ی ادب، پارسی گویانی مانند رودکی و دقیقی و امثال آن ها ظهور کردند. «از طرفی غالباً بی شائبه تعصب دینی و با جستجوی حقیقت و طلب دانش برای نفس علم سرگرم کار و کوشش بودند از طرفی دیگر در طریق سربلندی ملت و تحکیم بنیاد افتخارات ملی مجاهدت می کردند» (صفا، ۱۳۵۵: ۶۸).

مسئله بعدی که جامعه ایران در این دوره با آن مواجه بود ورود آزادانه اقوام صحرانشین در پی از بین رفتن مرزهای سیاسی پیشین بود. با تغییر کلی مرزهای سیاسی پس از ورود اسلام؛ محدوده سیاسی به نام ایران موجودیت خود را از دست داد و در موجودیت بزرگ تری به نام حکومت اسلام حل شد. از آن پس هر چه بود دارالاسلام و دارالکفر بود و حکومت های نیمه مستقل ایرانی نیز بخشی از دارالاسلام به شمار می رفتند؛ بنابراین مرزهای پیشین که ایرانیان را از سایر اقوام مانند ترکان ماوراءالنهر جدا می ساخت از میان برداشته شد. همچنین با از میان رفتن دودمان های ایرانی در سرحدات شرقی که همانند سدی در برابر ایشان بود، بسیاری از تازه مسلمانان مناطق مرزی ایران که بیشتر آنان ترک بودند در ابتدا به صورت برده و سپس افراد آزاد داخل قلمرو سرزمین های اسلامی شدند و حتی به مناسبی در امور نظامی و اداری دست یافتند. سپاهیان ترک از قرن دوم هجری به دست خلفای عباسی برای مقابله با وزنه سنگین سپاهیان خراسان که حکومت امویان را برانداخته بودند و عباسیان را بر سریر قدرت نشاندند بودند به بازی گرفته شدند. این سربازان که زندگی ساده بیابانی داشتند پس از انتقال به داخل سرزمین های اسلامی، در قالب مزدوران حرفه ای سامان می یافتند و هیچ گونه تعهد اعتقادی و آرمانی جز وفاداری به اربابان و فرماندهان خود نداشتند (رستم وندی، ۱۳۸۸: ۱۵۲).

ساختار اجتماعی این اقوام صحرانشین به شکل بدوی و بر پایه عنصر ایلی و روابط قبیله ای استوار بود که به طور کلی با نظام اجتماعی و فرهنگی جامعه ایران تناسبی نداشت. آنان با اسلام آوردن توانستند مجوز حضور در سراسر دارالاسلام را بیابند و به تدریج به دلیل شجاعت و بی باکی شان که در واقع ویژگی زندگی بیابان گردی بود وارد سپاهیان مسلمان شدند. آنان با نفوذ در سپاه و دستگاه های حکومتی ارمغانی نیز با خود به همراه آوردند که تأثیر ویرانگر خود را روی فکر و اندیشه و دیگر جنبه های زندگی ایرانیان و دیگر مسلمانان به یادگار گذاشت آن ارمغان چیزی نبود جز «تعصب مذهبی و اعتقاد شدید کورکورانه نسبت به خرافات و مبلغان و ناشران این خرافات که اغلب به تدریج صورت احکام و مسائل دینی یافته و در اعماق ذهن ایرانیان رخنه کرد» (صفا، ۱۳۶۳: ۱۵۵).

پیشروی روزافزون این قبایل صحرانشین که گاه حتی در قالب گروه های چند هزار نفری وارد مرزها می شدند و تفاوتی که از لحاظ رشد فرهنگی و تمدنی با جامعه ایران داشتند می توانست تهدیدی علیه همبستگی و انسجام فرهنگی جامعه باشد و لزوم تقویت هویت جمعی عنصر ایرانی را بیش از پیش ایجاب می کرد.

سرانجام بد رفتاری و تحقیری که مرداویج نسبت به ترکان، پس از جشن سده روا داشت باعث کینه ی غلامان ترک شد که در آخر موجبات قتلش را فراهم آورد. گذاشتن زین اسبان بر پشت غلامان ترک و بستن افسار و دهنه بر آن ها به بهانه ی اینکه سروصدای شبیه ی اسبان شان او را از خواب بیدار کرده، تنبیه تحقیر آمیزی بود که به قول ابن مسکویه «دیدگاهی زشت پدید آورد که بدفرجامی آن آشکار بود». پیش از آن هم مرداویج چند تن از بزرگان ترک را تازیانه زده بود و همه ی این ها باعث شد که ترکان از او کینه به دل بگیرند و نقشه ی قتلش را بکشند (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۵/ ۴۱۴؛ ابن اثیر، ۱۳۸۲: ۱۱/ ۴۸۵۷؛ مسعودی، ۱۳۸۲: ۲/ ۷۵۱).

ولی با این همه واقع‌بینانه به نظر نمی‌رسد که فقط همین عامل را در قتل وی مؤثر بدانیم درحالی که امکان دخالت و توطئه بغداد بعید به نظر نمی‌رسد. پیشروی مرداوید به سوی خوزستان و دستور وی به ابن وهبان مبنی بر آماده ساختن ایوان کسری به نیت براندازی خلافت و احیای شاهنشاهی ساسانیان می‌توانسته بغداد را وادارد تا توسط ترکان از شر این وطن‌دوست ضداسلام و مزاحم راحت شود (مهرآبادی، ۱۳۷۴: ۵۹).

همچنین آن‌گونه که منزوی مترجم «تجارب الامم» نیز یادآور می‌شود؛ خلفای بغداد ترکان را به شرط سنی شدن برای مبارزه با گنوسیسم اسلامی که سلاح ایدئولوژیک ایرانیان بر ضد عرب بود به ایران می‌آوردند و این ترکان مرداوید را به نام بد دین کشتند (ابن مسکویه، ۱۳۷۶: ۵/ ۴۳۶).

نتیجه‌گیری

با سقوط سلسله ساسانیان و ورود اسلام تغییرات عظیمی در کلیه جنبه‌های زندگی ایرانیان رخ داد. از جنبه سیاسی نهاد خلافت جایگزین پادشاهی شد، اما این نهاد هرگز نتوانست نماینده ارزش‌های فرهنگی ایرانیان باشد. ایرانیان با وجود پذیرش اسلام، به حفظ میراث فرهنگی و هویتی خود ادامه دادند و تلاش‌هایی برای بازگرداندن نهاد پادشاهی و هویت ایرانی صورت گرفت. با تأسیس حکومت‌های محلی نیمه‌مستقل، جامعه ایرانی به تدریج استقلال سیاسی خود را بازیافت و هویت ایرانی به‌عنوان عنصری تمایز بخش در این تحولات نمایان شد. در سایه حمایت حکومت‌های ایرانی نیمه‌مستقل، ادبیات حماسی و اساطیری نیز با هدف بازسازی هویت ملی و تقویت احساس ملی‌گرایی در میان ایرانیان شکوفا شد.

در میان قرون اولیه پس از ورود اسلام، اهمیت قرن چهارم بر کسی پوشیده نیست. بسیاری از محققان این قرن را نقطه اوج فرهنگ و تمدن ایران پس از اسلام می‌دانند. با نگاهی دقیق به این دوره، می‌توان گرایش به بازیابی هویت ایرانی را به‌عنوان یکی از ویژگی‌های بارز آن شناسایی کرد که تمامی شئون اجتماعی و سیاسی جامعه را تحت تأثیر قرار داده بود. بخش اعظمی از اقدامات افراد جامعه اعم از نخبگان سیاسی، فرهنگی و اجتماعی قرن چهارم از منظر اندیشه بازگشت به هویت ایران پیش از اسلام قابل تبیین می‌باشد. اقدامات مرداوید نیز از این قاعده مستثنا نیست. از آنجایی که برخی از سیاست‌هایی که او در سرزمین‌های تحت تصرف خود پیش گرفت به‌طور مشخص الهام گرفته از تمدن ایران پیش از اسلام است و این مسئله که وی یکی از اولین حاکمانی بود که اندیشه مخالفت با خلافت عباسی را در سرپروراند و در مسیر تحقق این اندیشه از طریق لشکرکشی به خوزستان در سال ۳۲۳ قمری و بیرون راندن عمال خلیفه قصد اقدام نظامی علیه دستگاه خلافت را داشت می‌توان از طریق همین روح حاکم بر جامعه آن روز یعنی بازیابی هویت ایرانی دست به تبیین اقدامات او زد. تحلیل و بررسی اقدامات مرداوید نشان داد که این اقدامات صرفاً مانورهای سیاسی نبودند، بلکه می‌توان آن‌ها را بازتابی از تمایل اجتماعی گسترده‌تر برای بازیابی و تقویت هویت متمایز ایرانی در میان تغییرات فرهنگی حاکم دانست. علاوه بر این که فقدان یک پادشاهی منسجم و از سوی دیگر، پابرجایی ارزش‌های فرهنگی ایرانی، زمینه‌ساز تأکید هرچه بیشتر نخبگان بر این ارزش‌ها شد و در نهایت به احیای هویت ایرانی در یک چشم‌انداز سیاسی- اجتماعی دگرگون شده کمک کرد.

منابع

- ابن اثیر، عزالدین. (۱۳۸۲). تاریخ کامل. جلد ۱۱. مترجم: آذیر، حمیدرضا. تهران: اساطیر
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق. (۱۳۴۶). الفهرست (ابن ندیم). جلد ۱. ترجمه محمدرضا تجدد. تهران- ایران: بانک بازرگانی ایران (چاپخانه).
- اشپولر، برتولد. (۱۳۷۳). تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ج ۱، ترجمه جواد فلاطوری و مریم میر احمدی، چاپ چهارم، تهران: علمی و فرهنگی
- اشرف، احمد. (۱۳۹۵). هویت ایرانی از دوران باستان تا پایان پهلوی و دو مقاله از: گرادو نیولی و شاپور شهبازی. تهران: نشر نی
- دفتری، فرهاد. (۱۳۷۵). تاریخ و عقاید اسماعیلیه. مترجم: بدره‌ای، فریدون. تهران: نشر و پژوهش فرزاد روز
- دیلمقانی، فرشید، قاسمی ترکی، محمد علی. (۱۳۹۶). جایگاه هویت ملی در ایران، نگاهی به تطور تاریخی الگوها و سیاست های هویت ملی از زمان باستان تا دوره پهلوی اول. سیاست متعالیه. ۱۵(۱۹). ۱۷۶-۱۵۵. https://sm.psas.ir/article_30397.html
- رازی، ابن مسکویه. (۱۳۷۶). تجارب الامم. جلد پنجم. مترجم: منزوی، علینقی. تهران: توس
- راوندی، مرتضی. (۱۳۹۳). تاریخ اجتماعی ایران، جلد دوم، تهران: نگاه

- رجایی، فرهنگ. (۱۳۸۳). مشکله هویت ایرانیان امروز (ایفای نقش در عصر یک تمدن و چند فرهنگ). تهران: نی رجبی، پرویز. (۱۳۸۴). جایگاه مرداویج در تاریخ ایران. پیک نور- علوم انسانی، ۳۱ (ویژه تاریخ)، ۴۴-۵۱.
- رحمتی، محسن؛ و شاهرخی، سیدعلاالدین. (۱۳۹۱). مرداویج و اندیشه احیای شاهنشاهی ساسانی. پژوهش های تاریخی (مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی اصفهان)، ۴۸ (دوره جدید) ۱ (پیاپی ۱۳)، ۳۸-۱۷. https://jhr.ui.ac.ir/article_16562.html
- رستم ونودی، تقی (۱۳۸۸). اندیشه ایران شهری در عصر اسلامی؛ بازخوانی اندیشه سیاسی حکیم ابوالقاسم فردوسی، خواجه نظام الملک طوسی و شیخ شهاب الدین سهروردی. تهران: امیرکبیر
- ریاحی دهنوی، بتول؛ فروغی ابری، اصغر؛ و محمود آبادی، اصغر. (۱۴۰۱). نقش مردم در ساختار هویت ملی ایران در سده های نخستین اسلامی (قرن اول تا پنجم هجری قمری). اصفهان: کنکاش
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۷). تاریخ مردم ایران (از پایان ساسانیان تا پایان آل بویه). تهران: امیرکبیر
- سرافرازی، هادی، پساک، حسن، و خسروان، محمدحسین. (۱۴۰۰). گسترش اسلام در طبرستان بر اساس رویکرد قرون اولیه اسلامی و قیام های مخالف اعراب. پژوهش های روابط بین الملل. ۱۱(۱)، ۳۲۳-۳۰۱. https://www.iisajournals.ir/article_151367.html
- سودآور، ابوالعلاء. (۱۳۸۴). فره ایزدی در آیین پادشاهی ایران باستان. تهران: فرهنگ معاصر
- شعبانی، امام علی، زارعی، علی (۱۳۹۱). نسب و نسب سازی در سده های میانه تاریخ ایران؛ دلایل و زمینه ها. فصلنامه مطالعات تاریخ فرهنگی. ۱۳۹۱؛ ۴(۱۴): ۲۱-۵۲. https://www.chistorys.ir/article_205128.html
- صفا، ذبیح الله. (۱۳۵۵). تاریخ ادبیات ایران. تهران: امیرکبیر
- صفا، ذبیح الله. (۱۳۶۳). حماسه سرایی در ایران. تهران: امیرکبیر
- غزالی (۱۳۶۱). نصیحه الملوك. چاپ جلال الدین همایی. تهران: بابک
- فقیهی، علی اصغر (۱۳۴۷). شاهنشاهی عضالدوله چگونگی فرمانروایی عضالدوله دیلمی و بررسی اوضاع ایران در زمان آل بویه. تهران: ناصر خسرو، انتشارات مطبوعاتی اسماعیلیان
- قاسمی، علی اصغر؛ و ابراهیم آبادی، غلامرضا. (۱۳۹۰). نسبت هویت ملی و وحدت ملی در ایران. راهبرد، ۲۰(۵۹)، ۱۳۸-۱۰۷. https://rahbord.csr.ir/article_124412.html
- مسعودی، علی بن حسین. (۱۳۸۲). مروج الذهب و معادن الجواهر. جلد دوم. مترجم: پاینده، ابوالقاسم. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
- مسکوب، شاهرخ. (۱۳۸۵). هویت ایرانی و زبان فارسی. چاپ سوم. تهران: باغ آینه
- معلمی، مصطفی؛ و اسفندیاری، مجتبی. (۱۳۹۲). ریشه های تاریخی تبعیض درباره موالی در عصر خلفا. تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۴(۱۱)، ۷۰-۴۵. <https://tarikh.maaref.ac.ir/article-1-1148-fa.html>
- موسوی حاجی، سیدرسول، عطایی، مرتضی؛ و کولابادی، راحله. (۱۳۹۳). بازیابی هویت ایرانی در سده های نخستین اسلامی با تکیه بر عناصر فرهنگی و هنری پیش از اسلام. پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۵(۱۴)، ۷۹-۹۱. https://jgk.imamreza.ac.ir/article_137761.html
- مهرآبادی، میترا. (۱۳۷۴). تاریخ سلسله زیاری. تهران: دنیای کتاب
- نظری، علی اشرف؛ و طهماسبی، نوذر خلیل. (۱۳۹۴). ملت و ملی گرایی در نگاه انتقادی آنتونی دی. اسمیت (رویکرد جامعه شناسی تاریخی): مطالعه ی موردی ایران. بحران پژوهی جهان اسلام. ۲(۲)، ۴۰-۹. <https://doi.org/10.2783.4999/QJPR.2002.1103.031>
- نلسون فرای، ریچارد. (۱۳۸۵). عصر زرین فرهنگ ایران. مترجم: رجب نیا، مسعود. تهران: سروش
- نلسون فرای، ریچارد. (۱۳۸۰). تاریخ ایران کمبریج. جلد چهارم. مترجم: انوشه، حسن. تهران: امیرکبیر
- نیستانی، جواد؛ و حاجی تبار، مجید. (۱۳۹۶). بررسی اوضاع اجتماعی و فرهنگی اسپهبدان دابویی و ولات عباسی؛ با تکیه بر سکه ها. فصلنامه مطالعات تاریخ فرهنگی. ۱۳۱-۱۵۹. ۳۲(۸). https://www.chistorys.ir/article_205295.html
- هرودوت. (۱۳۹۸). تاریخ هردوت، ترجمه مرتضی ثاقب فر، جلد ۱، تهران، اساطیر